

ОПОВІДНІ ДЖЕРЕЛА РЕЛІГІЙНОГО ЗМІСТУ НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ЧАСОПИСУ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ

У статті подано огляд оповідних джерел з історії релігійного і культурного життя України XV–XVIII ст., вміщених на сторінках наукового часопису “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца” (1879–1914).

Ключові слова: оповідне джерело, релігія, культура, науковий часопис, Історичне товариство Нестора-літописця.

Серед писемних джерел, опублікованих у часописі “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца” (далі ЧИОНЛ), значну частину становлять оповідні. На відміну від документальних джерел, які висвітлюють державне і громадське життя, діяльність офіційних установ і осіб, оповідні джерела є продуктом творчості людей¹. Їх умовно можна розділити на дві підгрупи: джерела релігійного змісту та світського характеру. Варто сказати, що термін “релігійні джерела” досить умовний і, на думку В. Колесника та І. Смутка, об’єднує не лише матеріали релігійного змісту, а й ті джерела, які були написані духовними особами. Світські джерела включають прозові та віршовані твори, наукові праці, особисті матеріали: листи, щоденники, мемуари тощо².

Публікацією оповідних джерел на сторінках ЧИОНЛ займались С. Голубев, П. Голубовський, М. Дашкевич, Є. Де-Вітте, М. Істомін, І. Каманін, А. Криловський, О. Лазаревський, О. Левицький, С. Маслов, В. Перетц, М. Петровський, О. Соболевський, А. Стороженко та ін.

У 1891 р. дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, О. Соболевський видав на сторінках ЧИОНЛ декілька списків найдавнішого, на його думку, літопису³. На розсуд читачів він представив ряд первісних текстів більш-менш переключених переписувачами, часто з такими варіантами, які дозволяють розуміти одне й те саме по-різному.

Товариство вважало публікацію цих джерел досить корисною для дослідників історії. На засіданні, яке відбулося 22 квітня 1890 р., М. Дашкевич зачитав доповідь О. Соболевського з вказаної проблеми. В обговоренні повідомлення брали участь І. Малишевський, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов і В. Завитневич⁴.

Розбираючись у варіантах літопису, О. Соболевський використав відомі на той час друковані видання Археографічної Комісії: Іпатіївський з Хлебніковським (1871) і Лаврентіївський з Троїцьким, Радзівіловським та Академічним (1872). Вчений також користувався скороченим варіантом літопису в Новгородському літописі (1888) і у так званому Літописці Переяславському (1851)⁵.

Представлені О. Соболевським списки літопису містять згадки про річки Дніпро, Десну, Сейм, Сулу, Сож, Буг, Дністер та про розселення вздовж них полян, сіверян, кривичів, дреговичів, в’ятчів, древлян, радимичів, уличів, тиверців, бужан та інших слов’янських племен. Згадуються взаємовідносини між ними, їх побут, поховальні обряди та воєнні походи деяких князів (Олег, Мстислав). Є згадка також про походження Руської землі від варяг, про нормана Рюрика, братів Кия, Щека, Хорива й заснування Києва.

Зіставляючи тексти різних списків, О. Соболевський намагався відтворити початковий зміст літопису та в кінці кожного розділу висловлював особисту думку відносно цього. Він прийшов до висновку, що жоден варіант не має права на визнання його оригіналом, який вийшов з під пера літописця⁶. Щоб якомога точніше відтворити історичні події, слід брати до уваги всі списки та проводити порівняльний аналіз.

У 1892 р. на сторінках шостої книги ЧИОНЛ Товариство Нестора-літописця надрукувало “Древний помянник Киево-Печерской лавры” кінця XV – початку XVI ст.⁷. Згодом у 1903 р. у сімнадцятій книзі ЧИОНЛ Товариство запропонувало на розгляд дослідників пом’яник XVI–XVII ст. іншої стародавньої святині Києва – Михайлівського Золотоверхого монастиря⁸. Ця публікація стала продовженням до першого джерела.

Наукове значення цих пам’яток обґрунтував С. Голубєв у передмові до Лаврського пом’яника. В кінці кожного джерела додається історико-генеалогічний коментар, що був складений дійсним членом товариства Нестора-літописця Є. Де-Вітте.

С. Голубєв дослідив чимало пом’яників, які зустрів у відомих на той час сховищах документів – Імператорській Публічній Бібліотеці, Московському Рум’янцевському Музеї, бібліотеках духовних академій, бібліотеках і архівах при стародавніх церквах та при монастирях.

Молитви за померлих та звернення з цією метою за допомогою до церкви, були звичним явищем, починаючи з часів Київської Русі. Піклування людей про спасіння своєї душі та душ близьких людей після смерті завжди ставились на перший план. З’явилися такі письмові пам’ятки як пом’яники (синодики, субітники). Це книга, в яку записувались імена осіб, пом’янути яких віруючі просили церкву. Книги були різних форматів і завжди доволі об’ємні, ретельно переплітались. Їх ведення доручалось довірєній від монастирської братії особі, для якої з часом навіть були вироблені деякі інструкції. Книги вели ретельно та вимагали бережливого ставлення до них. Суворо заборонялось заносити імена в пом’яник без відома братії. Книга поділялась на відділи: один містив імена духовних осіб – патріархів, митрополитів, єпископів, архімандритів; другий – княжі, боярські, дворянські роди; далі – міщанські та козацькі роди тощо.

Деякі пом’яники прикрашали розфарбованими картинками, на яких було зображено останні хвилини життя праведників та грішних, сорокаденні митарства, що проходить душа після відокремлення від тіла, страшний суд тощо. У пом’яниках зустрічались вірші з роздумами про смерть, про необхідність молитися в церкві за померлих та вірші з молитвами до Господа про спасіння душі померлих, записаних в синодик⁹.

Людям, які бажали занести у пом’яник імена своїх родичів і знайомих, монастирська братія пропонувала робити “доброхотные даяния”. Ці пожертви були досить різноманітними. Багаті жертвували монастирям цілі села, земельні угіддя, розкішне храмове начиння (хрести, ікони, посуд тощо) для церкви. Менш забезпечені особи робили пожертви грошима або продуктами чи речами – медом, житом, воском, сукном, дровами тощо. Якими різноманітними були дрібні пожертви за поминання видно зі згаданого Лаврського синодика¹⁰.

Тривалий час історики вважали, що пом’яник Києво-Печерської лаври XV–XVI ст. загинув під час пожежі 1718 р., яка охопила лавру¹¹. Полум’я знищило тоді чимало рукописних скарбів. Але наприкінці XIX ст. він несподівано був знайдений в одній з лаврських ризниць¹². Нині його оригінал зберігається в Державній історичній бібліотеці України¹³. Це об’ємна книга у шкіряній палітурці, написана на товстому папері, сторінки якої не пронумеровані.

Під час дебатів, які проходили в Історичному Товаристві Нестора-літописця з питання про стародавній говір Південної Русі, зокрема Києва, вказаний пом’яник визнаний був письмовою пам’яткою, яка представляє важливий матеріал для рішення цього суперечливого питання. Та обставина, що в ньому висвітлені деякі маловідомі історичні факти, привела Товариство Нестора-літописця до думки про публікацію його у повному обсязі зі збереженням всіх орфографічних особливостей. Видання обумовлювалось не історичним, а філологічним значенням. С. Голубєв, який готував матеріал до видання, обмежився деякими зауваженнями стосовно історичного значення цієї пам’ятки, залишивши подальше право оцінки його філологічного значення за фахівцями.

У передмові до пом’яника Києво-Печерської Лаври невідомий автор повідомляє про історичні події, які відбулися саме в той час коли її почали писати. В книзі вказано, що відбулося це під час нашестя на Київ “безбожного царя Менкирея с поганними агоряны”, коли Києво-Печерська обитель була спустошена, а всі святі книги (в тому числі й попередній стародавній пом’яник) та ікони спалені¹⁴. Частина монастирської братії розбіглась, інша була взята в полон. Згодом монахи, яким вдалося звільнитися з полону, почали писати нову книгу. Відновлення пам’ятки відноситься до тих часів, коли настоятелем в печерській обителі був архімандрит Феодосій.

За допомогою вказаних у пом'янику відомостей було визначено, що книга була заведена приблизно у 1483–1490 рр. В Лаврському пом'янику одна з рубрик присвячена майже всім Києво-Печерським архімандритам (окрім Никифора I), починаючи з Іоанна II, який жив наприкінці XIII ст. та закінчуючи попередником Феодосія – Іоасафом. Згодом до книги було занесено імена ще п'ятьох настоятелів, що були після Феодосія. В джерелі згадано про невідомого Феодосія II, який був настоятелем між Філаретом та Сильвестром. Таким чином, “Древний помянник Киево-Печерской лавры” повідомляє ім'я нового, на той час невідомого Києво-Печерського архімандрита Феодосія II і приблизно зазначає час його настоятельства (XVI ст.)¹⁵.

Також у джерелі згадується про рід київського воєводи, пана Романа Єлизаровича, ім'я якого не згадано у переліку правителів міста Києва в числі київських воєвод. Таким чином, “Помянник” засвідчує існування київського воєводи Єлизаровича, що був поставлений безпосередньо після князя Дмитра Путятича (кінець XVI ст.)¹⁶.

У лаврському пом'янику зустрічаються імена інших осіб, що посідали важливі пости, а на момент видання цієї книги Товариством Нестора-літописця були невідомі з інших джерел. Згадуються дворянські роди, відомостей про які не містить жодна інша пам'ятка. Отже, хоч видання цих матеріалів Товариство обумовлювало філологічним значенням, історичне значення їх очевидне.

“Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря” XVI–XVII ст. був підготований до друку на сторінках ЧИОНЛ Є. Де-Вітте. Починається пам'ятка з передмови під назвою “Поминание святого Михаила Златоверхого” в якій згадується засновник монастиря святий Семіон, пояснюється величезна користь цієї книги та дається благословення читачам¹⁷.

За типографськими умовами при виданні Михайлівського пом'яника було застосовано гражданський шрифт; нарядкові літери вміщені в рядку і відмічені лише дужками; скорочення слів залишені без відновлення всіх літер, тому що й так зрозумілі; такі літери церковнослов'янського алфавіту, як “зело”, “ксі”, великий та малий “юси”, “ук” та “омега” замінені однозвучними літерами гражданского алфавіту; нарядковий “пайок” замінено комою, що поставлена над літерою; для зручності читачів була введена сучасна для тих часів пунктуація.

Не зважаючи на те, що збереглося чимало пом'яників, науковці XIX ст. при історичних дослідженнях майже зовсім не зверталися до такого роду письмових джерел, вважаючи їх недостатньо інформативними. С. Голубев не поділяв такої думки, він вважав, що ці письмові пам'ятки для історика можуть бути досить корисними. Особливо якщо записані в пом'яник імена (що іноді зустрічались) супроводжуються короткими зауваженнями, у яких зазначено, наприклад, дата смерті покійного; місце поховання; тривалість їх життя; послуги, які людина надала церкві та державі; родинні стосунки з особою, на прохання якої імена заносили в пом'яник тощо. Крім того, у синодиках зустрічаються короткі примітки літописного характеру, наприклад: про спустошливі урагани, які лютували в різних місцях та спричиняли величезну смертність; про набіги ворогів, що супроводжувались чисельними жертвами та ін. Особливо важливі відомості зустрічаються у передмовах, які містились майже у кожному синодику. В них нерідко міститься згадка про обставини за яких була заведена ця книга, про настоятелів тих часів, а іноді повідомляються й історичні відомості про самі обителі¹⁸.

Якщо взяти до уваги, що деякі відомості, котрі зустрічаються в пом'яниках, представляють іноді єдине джерело за допомогою якого можна підтвердити той чи інший історичний факт, то не можна не визнати, що це важливі письмові пам'ятки, які представляють значний інтерес для історичних досліджень.

Духовний Собор Києво-Печерської лаври дозволив Товариству Нестора-літописця опублікувати на сторінках свого видання рукопис “Описание иконописи Киево-Печерской лавры”, який зберігався в лаврській бібліотеці¹⁹. Друкувалось це джерело під наглядом І. Каманіна, до публікації матеріали готував М. Істомін за допомогою бібліотекарів лаври: отця Димитрія та колишнього отця Ігнатія.

Як повідомляє М. Істомін, рукопис складався з 69 аркушів та ще з двох, пришитих позаду, на яких іншим почерком і чорнилами було зроблено доповнення місць більш давнього оригіналу, пропущені переписувачем XVIII ст.; також в рукописі не було трьох перших та заголовного аркушів²⁰. На папері є водяний знак – малий двохголовий орел з короною, який

зустрічався в рукописах XVIII ст. Формат рукопису – четверта частина аркушу паперу. Палітурка складалась із шкіряного корінчика та паперових дощечок. Рукопис містить опис іконопису на стінах Великої Соборної лаврської церкви, а за часом написання відноситься до 1712 або наступних найближчих років, хоча за змістом він має бути віднесеним до більш віддаленого часу, а деякі його частини, можливо, до перших століть існування святої обителі.

У рукописі також викладено перелік коротких історичних відомостей про ігуменів, архимандритів, засновників, меценатів Києво-Печерської лаври та запис від 14 серпня 1729 р. про освячення Великої Лаврської церкви²¹. Ця пам'ятка є цінним джерелом для дослідників історії церкви.

Відомо, що у середньовічній Україні основні центри освіти розміщувались у монастирях, при церквах. Культурна сфера життя була тісно переплетена з духовною. Тому серед писемних пам'яток того часу значне місце займають релігійні джерела, зокрема релігійні твори. Складність релігійного життя в Україні в XVI–XVII ст. викликала до життя такий жанр літератури, як полемічний. Справжніми шедеврами вважались твори Кирика Ружинського, Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського²². На сторінках часопису ЧИОНЛ вміщено такі полемічні твори, як “Святого Кирилла, эксарха Александрийского, ігумена, Наука о противной уни, против благочестивых священников православных ясное указание”, проповіді Георгія Кониського і Манасія Максимовича²³.

Однією з пам'яток релігійної полеміки XVI ст., опублікованої на сторінках ЧИОНЛ, є послання прота Афонської гори 1534 р.²⁴. Пам'ятка була підготована до друку М. Дашкевичем.

Почесний член Історичного товариства Нестора-літописця і почесний доктор університету Св. Володимира А. Петрушевич, відомий львівський вчений, влітку 1900 р. передав через М. Дашкевича у подарунок для Київського університету декілька старовинних рукописів, сподіваючись, що вони привернуть до себе належну увагу, будуть ретельно досліджені та оприлюднені²⁵.

Виконуючи бажання високоповажного вченого, М. Дашкевич вирішив видати перш за все невеличку пам'ятку XVI ст., яка збереглася в одному з пожертвованих рукописів і має відношення до першої половини XVII ст. Цей рукопис представляє собою збірник, зміст якого викладено у статті А. Петрушевича²⁶. Саме цей рукопис і покладено було М. Дашкевичем в основу опублікованого джерела. Всі надрядкові літери взяті в квадратні дужки, а титли позначені рисками. Внизу сторінки наведені різночитання за списком Михайлівського монастиря. Обидва списки є оригінальними, тому відновити на основі їх порівняння початковий текст не було можливості.

Про це джерело вже згадував А. Петрушевич у вказаній статті, в якій помістив і послання “Януша Краля Агорского чрез свого логофета” Лацка, на яке відповідав прот Афонської гори. Професор М. Петров також повідомляв про це джерело в одній зі своїх статей, помістивши в ній витяги з послання логофета та відповіді прота²⁷.

На той час, коли М. Дашкевич готував до публікації цей документ, відповіді прота на запитанні Лацка у повному обсязі ще жодного разу не видавалися. Не було й детального дослідження подробиць цього джерела. А повне пояснення його можливе лише при зіставленні різних списків з іншими даними.

Ця пам'ятка представляє значний інтерес не лише своєю літературною стороною, а й обставинами виникнення та вказівками, вміщеними в ній, на релігійний рух в Україні у XVI ст.

Перш за все М. Дашкевич наголошує на тому, що це один з перших творів ортодоксальної полемічної літератури XVI ст.

Для нас ця пам'ятка важлива, по-перше, як одне із свідчень тієї ролі, яку відігравав Афон в релігійному житті південнослов'янського світу XV та XVI ст. Афону належало на той час велике значення у православному світі. Зокрема для південної Русі це значення підтверджується посланнями Івана Вишенського²⁸. Можливо в даному випадку ми маємо перед собою відповідь, редаговану слов'янською мовою якимсь українцем.

М. Дашкевич вважав, що імовірно, як протосінкел, так і багато учасників собору були греками, але переклад грецького тексту на слов'янську мову було безумовно зроблено українцем. Особливо близький до народного говору текст списку, який належав Золотоверхому Михайлівському монастирю. Текст рукопису А. Петрушевича більш суворо дотриманий церковнослов'янських форм, хоча рукопис належав, як вказує М. Дашкевич, до більш пізнього періоду.

По-друге, джерело свідчить про те, що в Угорщині та на Афоні тих часів слов'янська мова була одним із знарядь письмових взаємовідносин. Ця обставина є підтвердженням значимості слов'янського елемента в старій Угорщині. Обґрунтування цього значення криється в споконвічному співіснуванні мадяр і слов'ян, у постійному дотиканні мадяр з Україною починаючи з XII і до XV ст.

По-третє, на думку М. Дашкевича, цей твір можна визнати одним з перших письмових пам'яток південно-руської полемічної літератури XVI ст. Послання Афонського прота, з'явившись з ініціативи Угорського короля та призначаючись для "Крала Януша" і "ко всем государям римським даже и до самого Папы", як видно зацікавило й південно-руських читачів незабаром після свого виникнення. Рукописний збірник Михайлівського монастиря відноситься до кінця XVI – початку XVII ст. та випереджає на півстоліття збірник А. Петрушевича.

Як видно з джерела, полемічна частина послання, що спрямована проти латинян (на відміну від протиставленої нововведенням Лютера) носить переважно легендарно-історичний характер, але вирізняється різкістю²⁹. Однак, вона суттєво вплинула на наступні полемічні твори Західної Русі, спрямовані проти католицизму і просунула значно далі питання про розходження найголовніших християнських віросповідань.

Послання прота 1534 р. знайомить нас лише із початком підйому богословської думки, що відстоювала самобутність греко-слов'янського Сходу проти прагнень Заходу до поневолення непідкорених визнаними вождями західної культури, якими були середньовічне католицтво та реформаційний рух XVI ст.

Пам'ятка полемічної літератури XVII ст. під назвою "Святого Кирилла, эксарха Александрийского, игумена, Наука о противной унии, против благочестивых священников православных ясное указание" була запропонована на сторінках ЧИОНЛ дійсним членом товариства Нестора-літописця А. Криловським, який взяв її з рукописного збірника Рум'янцевського музею³⁰. Цей збірник майже повністю написаний скорописом одним почерком, що був дрібним і дещо недбалим, іноді чітким, а іноді нерозбірливим.

До збірника було внесено "Поучение патриарха Иоакима" (1688) та декілька документів 80-х рр. XVII ст. Це дало можливість вченому прийти до висновку, що упорядник збірника можливо жив у Москві наприкінці XVII ст. Дослідивши вказаний збірник, А. Криловський прийшов до висновку, що його автор був освіченою людиною, знав грецьку мову та латину, любив "щегольнуть" особистими приписками. Між списаними ним статтями є такі, які відносяться до боротьби православ'я з католицизмом та унією, декілька документів по справі патріарха Никона, декілька проповідей на різні випадки життя, уривок зі вступу до курсу латинської мови, книга про те, як солдатам володіти зброєю тощо. Не виключена думка, що приписки на полях могли бути зроблені одним з читачів, або останнім власником збірника³¹.

Запропонована А. Криловським на сторінках ЧИОНЛ пам'ятка на час видання була невідома, тому дослідник вирішив опублікувати її повністю. Вона цікава не стільки як історичний документ, що повідомляє нові факти з історії унії та боротьби православних з нею, але як літературна пам'ятка. Це полемічний твір про унію, побудований на основі історичних та легендарних переказів про неї та народних поглядів православних, у кінці якого додаються перераховані "латинские заблуждения", що нагадують "обличительные пункты" І. Вишенського на унію³².

Вивчивши пам'ятку детально, А. Криловський прийшов до висновку, що цей твір не належав перу Кирила Лукариса, а просто пущений у хід під його прізвиськом для більшого авторитету, що було звичайним явищем для давніх книжників. Дійсним автором твору, на думку вченого, був "западно-русс", як видно з його мови та неприязні до папізму та єзуїтів, що нанесли відчутний удар по православ'ю в Україні. Автор пам'ятки навряд чи був людиною з систематичною шкільною освітою; він був "начётчик и притом из простецов, хотя читавших довольно много"³³.

У творі зустрічається декілька незрозумілих виразів, можливо невдало перекладених переписувачем росіянином, недостатньо знайомим з "западно-руським наречіем", відтворити які тепер складно.

При виданні "Науки" А. Криловський розкрив кожну титлу, а в кінці слів проставив твердий та м'який розділові знаки скрізь де не було цих букв в рукописі. Пам'ятка супроводжується вступною статтею вченого³⁴.

У 1908 р., розбираючи рукописи, що належали Історичному Товариству Нестора-літописця, С. Маслов знайшов декілька невідомих на той час проповідей Георгія Кониського, чотири з яких найбільш зацікавили вченого: “Слово в день Живоначальня Троицы”; “Слово на принесение мощей преподобного отца нашего Феодосия Печерскаго, произнесенного 14 августа 1751 г. в Киево-Печерской лавре”; “Слово в день Рождества Христова”; “Слово в день святителя Христова Николая, в Свято-Никольском монастыре”. У 1909 р. С. Маслов видав їх на сторінках ЧИОНЛ у додатках до опису рукописів Товариства Нестора-літописця³⁵.

Проповідницька діяльність Георгія Кониського відома переважно з тих слів та промов, які відносяться до могилевського періоду його діяльності (1755–1795). Проповідей попереднього, київського періоду збереглося мало. Зі слів та промов, які виголосив Кониський будучи Могилевським архієпископом, були відомі 77, по київському періоду було відомо лише 8 повчань, причому 2 з них збереглись в уривках. Київські проповіді досить важливі для з'ясування процесу поступового розвитку проповідницького таланту Кониського.

Час, до якого відноситься перша знайдена С. Масловим проповідь, у рукописі не зазначений. Три інші були промовлені Кониським у той період, коли він був префектом Київської Духовної Академії (1747–1751). С. Маслов розумів, що ці повчання суттєво заповнюють пробіли в існуючих виданнях проповідей Кониського, тому вважав доречним надрукувати їх повністю, як додаток до “Описания рукописей Исторического Общества Нестора-летописца”.

Після проповідей Кониського С. Маслов відразу помістив “Слово...” архідиякона Манасія Максимовича, сказане ним при обранні в гетьмани Кирила Розумовського в Глухові 22 лютого 1750 р.³⁶

Манасій (в миру Михайло) Максимович був наступником Георгія Кониського на посаді ректора та професора богослов'я у Київській Академії. В історії духовної літератури він відомий, як перекладач, проповідник та автор декількох догматичних трактатів.

“Слово на избрание гетмана...” Манасія Максимовича, незалежно від своїх літературних особливостей, цікаве ще й описанням тих історичних подій, під час яких було проголошене.

Публікуючи проповіді Георгія Кониського та Манасія Максимовича, С. Маслов намагався зберегти всі особливості мови та найважливіші особливості правопису списків цих джерел, змінив лише графіку та пунктуацію оригіналів. Приписки, які в рукописі були на полях і над строками, вчений ввів у текст, взявши їх у прями дужки. Лише рукопис першої проповіді мав задовільний стан. У текстах рукописів інших повчань були пропуски, повтори, спотворення окремих слів та цілих виразів, які С. Маслов при публікації професійно відновив. При цьому вставки видавець, як зазвичай, взяв у квадратні дужки. Всі ж інші зміни С. Маслов обумовив у підстрочних примітках.

Ще чотири проповіді Георгія Кониського, які мали відношення до київського періоду його діяльності, з'явилися завдяки С. Маслову на сторінках ЧИОНЛ у 1911 р.³⁷. Вчений використав різні списки проповідей, взявши їх з трьох рукописів XVIII ст.

Один з таких рукописів С. Маслов придбав у квітні 1909 р. Написаний він був скорописом різними почерками у 50–60-ті рр. XVIII ст. і складався з кількох окремих зошитів.

До рукопису входять 56 проповідей. Деякі анонімні, інші належать відомим церковним ораторам – Іоану Златоусту, Феофану Прокоповичу та ін. Більша частина проповідей, вміщених у рукописі, відноситься до періоду розквіту церковного красномовства часів імператриці Єлизавети Петрівни і належить Тимофію Щербацькому, Арсенію Могилянському, Гедеону Антонському, Георгію Кониському та ін.³⁸

Також С. Маслов використав збірник Київського Михайлівського монастиря та збірник, що належав полковнику В. Шереметевському. В цих рукописах були різні списки проповідей Георгія Кониського, що були варіантами до тих само проповідей у рукописному збірнику, придбаному С. Масловим у 1909 р. Саме цей рукопис був взятий вченим за основу при виданні чотирьох маловідомих проповідей Георгія Кониського. Це повчання на день Георгія, на день Варвари та два на день Воскресіння Господня³⁹.

Варіанти проповідей інших рукописів були частково включені С. Масловим у основний текст, частково наведені у підрядкових примітках. Незначні орфографічні відмінності вчений не змінював. Він намагався відтворити всі особливості мови та найважливіші особливості правопису списків, допускаючи зміни лише у графіці та пунктуації. Приписки на полях та над

рядками, які були написані в рукописі однією рукою, вчений ввів у текст, виділивши їх прямими дужками; свої вставки та доповнення відмітив квадратними дужками; про всі інші зміни дав пояснення у примітках.

На сторінках ЧИОНЛ дійсний член товариства Нестора-літописця О. Соболевський у 1895 р. опублікував пам'ятки південно- та західно-руського письма XVI–XVII ст.⁴⁰. Серед загальної кількості цих пам'яток значна частина – це списки церковнослов'янських богослужбних книг і життя та творіння святих отців з більш або менш слабким місцевим відтінком мови. Зрозуміло, що вони мають певну цінність для історії літератури та мови, особливо ті з них, які є або перекладом церковнослов'янських текстів на західно-руське “наріччя”, або оригінальним твором тією ж мовою.

Вивчаючи ці пам'ятки, О. Соболевський розумів, що їх значення для науки безперечне. Нажаль, у науці того часу більша їх частина майже зовсім не використовувалась. Тому для публікації на сторінках ЧИОНЛ вчений з певної кількості досить цікавих, маловідомих на той час писемних пам'яток XVI–XVII ст. вибрав вісім з них, серед яких: псалтирі Московського Рум'янцевського музею XVI та другої половини XVII ст.; тлумачний псалтир Санкт-Петербурзької Духовної Академії 1609 р.; збірник московської синодальної бібліотеки другої половини XVI ст.; збірники московського Рум'янцевського музею другої половини XVI–XVII ст., а також “Олександрія” московського Рум'янцевського музею (зібрання І. Беляєва) 1697 р.⁴¹.

Публікуючи вказані вище джерела, О. Соболевський використав їх як матеріал для спеціального дослідження, опублікованого у відповідному другому розділі дев'ятої книги ЧИОНЛ. Тексти окремих рукописів вчений подав зі збереженням мови оригіналу та церковнослов'янського шрифту. Деякі матеріали він видав повністю, а деякі лише в уривках. Дослідження супроводжують примітки і невелике вступне слово.

Цінне джерело було підготовлене до друку у ЧИОНЛ В. Перетцем – записка митрополита Лаодікійського Парфенія про невільників 1698 р., яку супроводжувала вступна стаття під такою ж назвою⁴².

Поява в російських та українських землях грецьких духовних осіб, часто високих ієрархічних ступенів, у XVII ст. не представляла нічого особливого та незвичного. Грецькі монахи, архімандрити, єпископи та патріархи час від часу з'являлися протягом XVI–XVII ст. за матеріальною підтримкою. Вони отримували більш-менш багаті дари і поверталися назад на батьківщину. Іноді ж залишалися у Москві, отримуючи різні церковні посади.

Не припинились такі поїздки в Росію й за часів царювання Петра І. Завойовницькі прагнення російського імператора породили думку про швидке звільнення православного Сходу від турецького ярма, в чому впевнений і митрополит Лаодікійський Парфеній, чолобитну якого й було надруковано у ЧИОНЛ, як історичний матеріал. Взята вона була В. Перетцем зі збірника творів митрополита Парфенія у зібранні рукописів Погодіна⁴³.

Збірник був надзвичайно старий і починався уривком першого аркушу чолобитної, яку й підготував до друку В. Перетц. Далі йде переклад статті, яка містить пророкування падіння влади турків з допомогою росіян грекам. Як пояснює В. Перетц у примітці до джерела, переклад було зроблено Гавриїлом, митрополитом Назарета Галилейського, патріархом Константинопольським, який бував у Москві у 1651 р.⁴⁴.

Видно Парфенію належать вірші до патріарха Геннадія і “Вірші на перемогу злочестивого Мустафи, султана турецького”, уривки з яких також були видані В. Перетцом у ЧИОНЛ. Вони починаються так:

“Петре, ты царю избранный
От Христа Бога посланный.
Приял еси ты крест в руки
Им же гонишь враги турки...”.

Автор віршів не жаліє чисельних докорів на адресу султана:

“Ты же враже наш и льстивый
Дьявол ты научивый
Мустафа еси обманец
И злодей ты избранец...”.

Далі віщується перемога Петру, описуються гоніння на християн. В кінці є підтвердження, що ці вірші складені Парфенієм, митрополитом Лаодійським у квітні 1698 р. Очевидно що, переклад цих віршів також належав митрополиту Гаврилу. У вірші зустрічаються українізми:

“Бога бо мы упрощаем
Единогласно волаем”⁴⁵.

У примітках В. Перетц зазначив, що за розміром – це восьмискладний вірш, досить звичний для українських релігійних пісень XVI–XVII ст.

До уваги читачів на сторінках ЧИОНЛ В. Перетц помістив останню статтю збірника – чолобитну, вірніше доповідну записку, митрополита Парфенія. В ній Парфеній зупиняється на своїх заслугах, які полягають головним чином у тому, що з його допомогою звільнилось з полону багато росіян та особливо українців. Крім того, він влаштував для невільників церкву із службою російською мовою та допоміг посланцю царя виплутатися з біди. Метою Парфенія, як це видно із записки та інших статей збірника, було спонукати Петра до війни з турками.

В кінці тексту вказані імена невільників, серед яких українці Петро Перехрест, Дмитро Мельник з дружиною, Андрій Козак з матір'ю та дружиною й багато ін.⁴⁶

В. Перетц видав вказане джерело повністю у третьому відділі п'ятнадцятої книги ЧИОНЛ, у супроводі пояснювальної вступної статті з примітками. При публікації джерела вчений використав сучасну на той час орфографію та пунктуацію, приписки позначив квадратними дужками, в окремих місцях зберіг слова зі старослов'янським шрифтом, виділивши їх жирним курсивом. У вступній статті у вигляді цитат були використані фрагменти віршів.

Дуже популярними в Україні були агіографічні твори (життя святих та мучеників), а також панегирики і похвали на адресу тієї чи іншої особи. У цих жанрах найповніше проявилось мистецтво красномовства освічених людей минулих часів. Крім того, агіографічні твори містять і цінні історичні відомості. Ряд матеріалів такого характеру було відібрано і опубліковано на сторінках ЧИОНЛ О.Соболевським⁴⁷. Цікава писемна пам'ятка під назвою “Неизданное произведение Варлаама Ясинского”, текст якої було взято з Рум'янцевського Хронографу XVII ст.⁴⁸. Як зазначав О.Соболевський, на той час було відомо ще два списки цього джерела – список Уварова XVIII ст. та список XVII – початку XVIII ст. Російського Археологічного Товариства. На останньому не було підпису автора.

Саме джерело нагадує щось схоже на донос Варлаама Ясинського царю і має відношення до війни Москви з турками із-за Дорошенка, яка почалася у 1671 р. У цій пам'ятці автором повідомляється про небесне знамення, яке спостерігалось в угорському місті Кашау у 1671 чи 1672 р., а пояснюється воно, як передвісник перемоги над турками.

Оригінал Ясинського містить у собі не лише текст, але й малюнок, які запозичені були ним з одного з багаточисельних на той час летучих листків, які заміняли сучасникам Ясинського нинішні газети (німецькою або польською мовами).

Проявом національної гідності, а також повагою до національних святинь виділяються такі пам'ятки минулого, як панегирики і вірші, присвячені І. Балабану, Б. Хмельницькому, І. Підкові, взяті дослідниками з підручника риторики, яким користувалися учні Києво-Могилянської академії. Це свідчить про інтерес до минулого українського народу освічених кіл XVIII ст.

“Похвала Исаие Балабану” з'явилась на сторінках ЧИОНЛ у 1894 р. і була підготована до видання О. Соболевським⁴⁹. Досліджуючи фонди бібліотеки Московського архіву Міністерства Іноземних справ, він знайшов список слов'янського перекладу твору Федора Авукара проти еретиків, євреїв і магометан, списаний в Острозькому греко-слов'янському училищі 23 березня 1611 р. Це були ті часи, коли православна церква в Україні, залишившись без більшої частини своїх святителів, знаходилась майже у відчаї. Перекладач, як було звично для тих часів, прикрасив свій твір посвятою одній з тих поважних духовних осіб, які залишилися відданими православ'ю, а саме Ісаї Балабану. У творі вказано, що “Исаиа Балабан, архимандрит уневский и дерманский, строитель острозским монастырем княжатиих милослей и блюститель епископии лвовския”⁵⁰.

Працюючи над перекладом твору, перекладач детально, хоча й дуже обережно, змалював положення церкви тих часів.

Особисті погляди перекладача на спосіб перекладу з грецької мови на слов'янську стали причиною того, що малочислені, але важливі історичні факти були розпорошені ним по всьому твору. Ця обставина спонукала О. Соболевського опублікувати зі списку усе те, що належало перекладачу: заголовок, посвята та звернення до читача.

Про ім'я та особистість самого перекладача О. Соболевський нічого не знав. Єдине, що сам переписувач повідомляє про себе, що він один з вихованців Острозького училища. Більше того, інтонація, з якою перекладач говорить з Балабаном, вказує на те, що він поважний і вже не молодий чоловік, який має неабиякий вплив, але не втручається в події. Саме ця інтонація дозволяє думати, що він назвав себе вихованцем Острозького училища лише тому, що колись закінчив його курс, а під час роботи над перекладом твору мав до училища безпосереднє відношення.

Рукопис написаний урочистим уставом XVII ст. Зберігся він настільки бездоганно, що у О. Соболевського склалось враження, ніби у нього зовсім не було читачів. Видаючи цю пам'ятку, вчений не зберіг скорочення, "придыхания", наголоси тощо, але зберіг орфографію оригіналу. Про це повідомляє вступна стаття О. Соболевського та примітки з поясненнями, які додаються до джерела.

Наративні пам'ятки релігійного змісту, вміщені на сторінках часопису ЧИОНЛ, загалом висвітлюють церковну історію та історію української культури, характеризують діяльність окремих навчальних закладів, є цінним матеріалом для вивчення історії України XV–XVIII ст.

-
- ¹ Павленко С.Ф. Джерела оповідні / Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. – С. 31–32.
- ² Колесник В.Ф., Смуток І.І. Писемні джерела з історії України на сторінках журналу "Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца" / Вісник Київського університету. Історія. Вип. 34. – К., 1996. – С. 7.
- ³ Соболевский А.И. Несколько мест Начальной Летописи // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. II. – С. 1–10.
- ⁴ Сведения о заседаниях в Историческом Обществе Нестора летописца за 1890 г. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. I. – С. 7.
- ⁵ Соболевский А.И. Вказ. праця. – С. 1.
- ⁶ Там само. – С. 9.
- ⁷ Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (XV–XVI вв.) // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. III. – С. 1–88.
- ⁸ Де-Витте Е.И. Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.) // ЧИОНЛ. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. I. – Отд. III. – С. 3–76.
- ⁹ Поминание и мольба к Богу о православных христианах, о патриархах и царях, о архиепископах и епископах, о князьях, и о воинах, и о всякой душе христианской // ЧИОНЛ. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. I. – Отд. III. – С. 6–76.
- ¹⁰ Голубев С.Т. Вказ. праця. – С. 1–88.
- ¹¹ Де-Витте Е.И. Вказ. праця. – С. 3–76.
- ¹² Голубев С.Т. Вказ. праця. – С. I–XIV.
- ¹³ Ісаєвич Я. Пом'яники (синодики, субітники) / Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К., 2001. – С. 610–611.
- ¹⁴ Голубев С.Т. Вказ. праця. – Приложение. – С. VIII.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само. – С. XIV.
- ¹⁷ Де-Витте Е.И. Вказ. праця. – С. 5.
- ¹⁸ Голубев С.Т. Вказ. праця. – Приложение. – С. V–VI.
- ¹⁹ Истомин М. Описание иконописи Киево-Печерской лавры // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12. – Отд. III. – С. 34–89.

- ²⁰ Там само. – С. 34.
- ²¹ Там само. – С. 89.
- ²² Колесник В.Ф., Смуток І.І. Вказ. праця. – С. 3–10.
- ²³ Крыловский А.С. Святого Кирилла, эксарха Александрийского, игумена, Наука о противной унии, против благочестивых священников православных ясное указание // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 9–28; Маслов С.И. Еще четыре проповеди Георгия Конисского // ЧИОНЛ. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. I–XIV; 1–66; його ж. Неизданные проповеди Георгия Конисского и Манассии Максимовича. (Приложения к “Описанию рукописей Исторического Общества Нестора-летописца”) // ЧИОНЛ. – К., 1909. – К. 21. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. 33–94.
- ²⁴ Дашкевич Н.П. Послание прота Афонской горы 1534 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. III. – С. 189–201.
- ²⁵ Дашкевич Н.П. Один из памятников религиозной полемики XVI века // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. III. – С. 179–188.
- ²⁶ Петрушевич А.С. Ответы и вопросы. – Письмо III. Переписка Иоанна Запольского Угорского короля с протом Афинских монастырей Гавриилом с 1534 г. // Слово. – Львов, 1873. – Ч. 21–23.
- ²⁷ Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1897. – Вып. II. – С. 150–155.
- ²⁸ Франко І. Иван Вишенський і його твори. – Львів, 1895. – С. 446.
- ²⁹ Дашкевич Н.П. Послание прота Афонской горы 1534 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. III. – С. 189–201.
- ³⁰ Святого Кирилла, эксарха Александрийского, игумена, Наука о противной унии, против благочестивых священников православных ясное указание // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 9–28.
- ³¹ Крыловский А.С. “Наука о противной унии” – памятник полемической литературы, составленный около 1626 г. // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 6.
- ³² О разности костельной з святою апостольскою церковью. // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 26–28.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Крыловский А.С. Вказ праця. – С. 5–7.
- ³⁵ Маслов С.И. Неизданные проповеди Георгия Конисского и Манассии Максимовича // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. 33–94.
- ³⁶ Слово на избрание гетмана в Глухове, сказанное архидиаконом Манасиею Максимовичом // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. 84–94.
- ³⁷ Маслов С.И. Еще четыре проповеди Георгия Конисского // ЧИОНЛ. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. I–XIV.
- ³⁸ Там само. – С. II–III.
- ³⁹ Слово на день великомученика Георгия, Георгием Конисским проповеданное; Слово, проповеданное в день святого Воскресения Господня префектом Академии Киевской Георгием Конисским 1749 года; Слово в день святой великомученицы Варвары, Конисским проповеданное; Слово в день пресветлого Воскресения Христова, проповеданное пречестным иеромонахом, господином Георгием Конисским, Академии Киевской префектом // ЧИОНЛ. – К., 1911. – Кн. 22. – Вып. I–II. – Отд. III. – С. 1–66.
- ⁴⁰ Соболевский А.И. Заметки о малоизвестных памятниках юго-западно-русского письма XVI–XVII вв. // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9. – Отд. II. – С. 3–24.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Перетц В. Записка митрополита Лаодикийского Парфения о невольниках // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 24–33.
- ⁴³ Там само. – С. 25.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само. – С. 26.

⁴⁷ Соболевский А.И. Замечания о памятниках древнерусской литературы, посвященных Владимиру Святому // ЧИОНЛ. – К., 1888. – Кн. 2 – С. 7–14.

⁴⁸ Соболевский А.И. Неизданное произведение Варлаама Ясинского // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14. – Вып. I. – Отд. III. – С. 26–28.

⁴⁹ Соболевский А.И. Похвала Исаие Балабану 1611 г. // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 29–38.

⁵⁰ Там само.

В статье дан обзор повествовательных источников по истории религиозной и культурной жизни Украины XV–XVIII вв., помещённых на страницах научного журнала “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца” (1879–1914).

Ключевые слова: повествовательный источник, религия, культура, научный журнал, Историческое Общество Нестора-летописца.

The narrative records on the religious and cultural history of Ukraine of the 15th–18th centuries are described in the article. These written sources were published in the historical journal “Readings in the Historical Society of Chronicler Nestor” for the first time in 1879–1914.

Key words: narrative record, religion, culture, historical journal, Historical Society of Chronicler Nestor.